

Scientific Bulletin, № 2, 2021, pages 92-99

Shabnam Vagif Huseynova, shebnem.vagif@mail.ru

Institute of Folklore, ANAS (Azerbaijan)

DOI: doi.org/10.54414/gauv6246

e-ISSN: 2789-4614

SHAMANIC FUNCTION OF AN OLD WOMAN IN PRIMITIVE BELIEFS

ABSTRACT

Azerbaijani epic folklore has a rich imaginative world. One of these images is the image of an old woman. Speaking about the image of the old woman, it is important to raise the question of a shamanic woman. Because in primitive beliefs, the old woman also appears as a female shaman. The reason is that shamanism in the nature of the image of an old woman is directly related to the feminine principle - the Great Mother. According to the conclusions of scientists, the source of the first shamanic spirit is associated with the feminine principle. Research has proven that the old woman was transformed from the Great Mother. Based on these ideas, the article explores the shamanic function of the image of an old woman. In that research are involved the samples of Azerbaijani epic folklore, as well as samples of the folklore of the Turkic peoples, and the features and functions of an old woman-shaman in archaic genres were compared with the image of an old woman in fairy tales and epics.

Keywords: belief, old woman, shaman, spirit, transformation

İBTİDAİ İNANCLARDA QARININ ŞAMAN FUNKSIYASI

XÜLASƏ

Azərbaycan epik folkloru zəngin obrazlar aləminə malikdir. Həmin obrazlardan biri də qarı obrazıdır. Qarı obrazından bəhs edərkən şaman qadın məsələsinə toxunmaq vacibdir. Çünki ibtidai inanclarda qarı həm də qadın şaman kimi meydana çıxır. Səbəb isə qarı obrazının xüsusiyyətindəki şamanizmin qadın başlanğıcı – Ulu Ana ilə birbaşa əlaqədar olmasıdır. Alimlərin gəldiyi nəticəyə görə ilk şaman ruhunun qaynağı qadın başlanğıcına əlaqəlidir. Tədqiqatlar sübut edib ki, qarı Ulu Anadan transformasiya olunub. Bu fikirlərdən çıxış edərək məqalədə qarı obrazının şaman funksiyası araşdırılıb. Tədqiqata həm Azərbaycan epik folklor nümunələri, həm də türk xalqlarının folklor nümunələri cəlb edilib, arxaik janrlardakı şaman qarının xüsusiyyətləri və funksiyaları nağıl və dastanlardakı qarı obrazı ilə müqayisə edilib.

Açar sözlər: inanc, qarı, şaman, ruh, transformasiya

ШАМАНСКАЯ ФУНКЦИЯ СТАРУХИ В ПЕРВОБЫТНЫХ ВЕРОВАНИЯХ

РЕЗЮМЕ

Азербайджанский эпический фольклор обладает богатым образным миром. Один из этих образов – образ старухи. Говоря о образе старухи, важно затронуть вопрос шаманской женщины. Потому что в первобытных верованиях старуха появляется также как женский шаман. Причина в том, что шаманизм в характере образа старухи напрямую связан с женским началом - Великой Матерью. Согласно выводам ученых, источник первого шаманского духа связан с женским началом. Исследования доказали, что старуха трансформировалась от Великой Матери. Исходя из этих идей, в статье исследована шаманская функция образа старухи. В исследовании были задействованы образцы азербайджанского эпического фольклора, а также образцы фольклора тюркских народов, а особенности и функции старухи-шамана в архаичных жанрах были сопоставлены с образом старухи в сказках и дастанах.

Ключевые слова: вера, старуха, шаман, дух, трансформация

İbtidai inanclara nəzər saldıqda qarının malik olduğu bəzi funksiyalar onu şamana yaxınlaşdırır. Şamanizmlə bağlı iri tədqiqatların müəllifi Füzuli Bayat ilk şaman ruhunun qaynağının qadın başlanğıcla əlaqəli olduğunu yazır. Qadın başlanğıcdan ayrılan ruhlardan biri Albastıdır. Zahi qadının ciyərini Albastıdan almaq üçün şamanlar ayinlər keçirirlər. Yalnız xüsusi insanların-ocaqlıların, baksıların, şamanların köməyi ilə zahının ciyərini Albastıdan geri almaq mümkündür. Şamanla qadın başlanğıcdan qopan ruhlar arasındakı əlaqə şamanın doğuluşu ilə meydana çıxır (1, s.35). Şamanlığın ata xaqanlığının meydana çıxmasıyla güclənməsi və cəmiyyətə təsiri olduğunu söyləyən Füzuli Bayat ilk şaman ruhlarının qadın olduğunu qeyd edir və əfsanələrin birində şamanlığı təşkil edən 9 şaman ruhunun qaynağının qadın başlanğıcla əlaqələndiyini yazır (1, s.158). Yusuf Ziya Yörükən “Müslümanlıktan Evvel Türk Dinləri Şamanizm” əsərində yazır ki, şamanların hamı ruhları qadınlardır (17, s.59). Şaman kultunda qadın ruhu kişi ruhundan güclü hesab olunur. Hətta amur-niv şamanlarının ağbəniz, gözəl arvad cildində köməkçiləri olub. Onun sallaq döşü, çoxlu sırğası olub. Deyilənə görə, bəzi hadisələrdə aciz qalan şaman onu çağırır, onun gəlişi ilə gücü artarmış. Hətta adı Motık Nıkr Umqı olan bu qadın şamanların arvadı hesab edilirmiş. Kempel qadına kişilərlə müqayisədə daha çox hörmət edilməsi kimi qadının ritual funksiyasının olmasını göstərir (5, s.633). Həqiqətən inisiyasiya mərasimini aparan qadın şamanlardır. Nami-zəd şaman olmaq prosesindən keçərkən "şaman xəstəliyi" ritualını, "şamanlıqdan imtina" mərasimini yaşlı şaman qadınlara həyata keçirir və idarə edirlər.

Haqqında danışdığımız qarı da qadın başlanğıcdan qopan varlıq kimi şamanla əlaqəli obrazdır. Qarı obrazının xüsusiyyətindəki şamanizm isə onun başlanğıcı – Ulu Ana ilə birbaşa əlaqədardır. “Şaman bir fiqur kimi başlanğıcda bolluq, artım ideyasının daşıyıcısı olan Ulu Ananı simvolizə etmişdir” (4, s.123). Cəlal Bəydiliyə görə, ayinlərin icrası zamanı şamanların qadın geyimində olması şaman kompleksinin qadın təbiətiylə bağlılığı fikrini nəzərə çarpdırmaq məqsədi daşıyır. Şamanların saçlarının uzun olması da qadın ünsürünün göstəricisidir. “Şaman inancına görə cinsiyyət dəyişdirmək ruhlara itaət etməkdir. Heç bir şaman öz arzusu ilə qadınlaşmadığı kimi, kişiləşməz də (2, s.47). Qadın başlanğıcdan ayrılan ruhlara traverstik xüsusiyyəti mifologiyada geniş yayılmış mövzudur. Bəzi varlıqların həm qadın, həm də kişi şəklinə görünməsi şaman inancından qaynaqlanır.

Qadınlara şaman kimi formalaşması, şaman kişilərin geyimlərində qadın ünsürlərindən istifadə etmələri cəmiyyətin müqəddəs bütövləşməsi üçündür. Bu müqəddəslik yenə də qadının artım və bitki toplamasından qaynaqlanan həyat tərzinə bağlı ululaşdırma ilə bağlıdır (12, s.203). Ataxaqanlığının mövcud olduğu bir zamanda qadın şamanlar böyük ayinlərə qatıla bilməzlərmiş. Bu da kənardan gələn gəlin qəbilə tanrısına yad olduğu üçün qəbilənin keçirdiyi böyük mərasimlərdə iştirak etməməsi fikrindən qaynaqlanır. Qazax və qırğızlarda kənar evliliklə gətirilən gəlin evin, çadırın ocaq qalanan hissə-

sindən yuxarı keçə bilməz. Bu, evin ata ruhuna hörmətin əlamətidir (23). Şaman qadın statusunun türk xalqlarında yüksək olduğunu yazan Fidan Qasımova qəhrəmanlıq dastanlarında bəzi qadınların şaman funksiyasını yerinə yetirmələrinə rəğmən onlara şaman deyilmədiyini söyləyir (13, s.84). Biz də dastanlar üzərində apardığımız araşdırma zamanı qarı obrazlarının şaman funksiyasını yerinə yetirdiyini, lakin heç bir mətndə onlara şaman deyilmədiyinin şahidi olduq. Yalnız Altay mətnlərində şaman funksiyasını yerinə yetirən qadınlar birbaşa qam kimi təqdim olunur.

Dastanlarda rast gəlinən bəzi qarı obrazları şaman namizədi "şaman xəstəliyindən" qurtarmaq üçün çağırılan yaşlı qadın şamanı xatırladır. Buta verilən qəhrəmanın "ölməsi", bilici qarının gəlib onun xəstəliyinin səbəbini açıqlaması, əlacını deməsi, sonra qəhrəmanın dirilməsi prosesi şaman namizəd-şaman xəstəliyi- yaşlı şaman qadın prosesini göz önünə gətirir. Qeyd edək ki, "şaman xəstəliyi"ni şaman olacaq namizədlər keçirirlər. Şaman xəstəliyinin diaqnozunu qoymaq üçün yaşlı şaman qadınlar dəvət olunur. "Füzuli Bayat bunu qadın şamanların cəmiyyətdəki mövqələrinin qoruyub saxlaması ilə izah edir (1, s.44). Ümumiyyətlə, şaman olmaq prosesində yaşlı qadınların mövqeyi daha yüksəkdir. Şaman namizədin boğazını gücləndirib səslərini gurlaşdıran qadın şamanlardır (8, s.62). Bəzi xalqlarda şaman namizədi yaşlı qadınlar əmizdirirlər (1, s.95). Şaman namizəd üçün hazırlanmış 3 ədəd qavalın 3 qadın tərəfindən qorunduğu deyilir. Həmin qavallardan biri zahı qadınlara kömək etmək üçün, digərləri isə xəstəyə və itkin düşəni tapmaq üçün istifadə edilir (8, s.63). Zahı qadınlara kömək etmək əsasən qadın şamanların vəzifəsidir. Tədqiqatçılar bunu qadın şamanların övlad dünyaya gətirdikdən sonra güclərinin zəifləməsi və buna görə də qadın şamanların funksiyasının məhdudlaşdırıldığını qeyd edirlər. Şaman əfsanə və dualarında ana-qadın müqəddəsliyi, qutsallığı var. Altaylarda Umay, Ana Maygıl, Ak Ene, yakutlarda Ayı-sıt müqəddəslik formalarıdır. Adları sadalanan bu varlıqların ataxaqanlıığı dövründə ayrı-ayrı ruh kimi fərqləndirildiyini Ü. Hassan qeyd edir (10, s.105). Eliade isə şamanın qoruyucu ruhları arasında qadınlardan xüsusi olaraq bəhs edir (8, s.106). Hər nə qədər qadın şamanlar texnikasına görə güclü hesab edilsələr də, onların fəaliyyəti məhdudlaşdırılır, xırda işlərdə qadın şamanlara müraciət olunması fikirləri və faktları üstünlük təşkil edir. Bilicilik, falçılıq, öncədən-görmə şamanın sirli texnikasıdır. Bu səbəbdən tundrada qar fırtınasında azan insan və heyvanları, itən əşyaları və s. tapmaq üçün şamana müraciət edirlər. Lakin bu cür xırda vəzifələr daha çox qadın şamanların və digər sinifdən olan kişi və qadın sehrbazların işidir (8, s.216).

Ulu Anadan transformasiya olunmuş varlıqlarla şamanlar arasında olan əlaqəyə nəzər yetirək. Yeraltı dünyasına aid olan çulmusları yalnız şamanlar ram edə bilirlər. Ak – Bökö oğlu Kan – Taci dastanında çulmuslar Halın- Al-bısın eyni xüsusiyyətlərini daşıyır. Dastanda onlar qadın və uşaq ciyərlərini yeyirlər. Eyni zamanda çulmuslar don dəyişirlər. O, Ak bökönün xanımı Al-

tın-Sudurun donuna girir. Dastandan bir nümunəyə baxaq. “Bir gün yerin altından, Koron- talay çayının dibindən üç çulmus çıxdı. Böyük çulmus dedi:

-Ürkütey-Mürkütey xanın alaçığına gedirəm.

Ortancıl çulmus dedi:

-Optolmo-Bitalma xanın alaçığına gedirəm, ürək-ciyər yeyəcəyəm.

Kiçik çulmus dedi:

-Yer üzündə Kara-bökö (Ak-bölönün atası) ilə Ak bökö yaşayır, onların çoxlu adamları var. Mən onların adamlarını yeyəcəyəm... Ortancıl çulmus yeddi il ərzində cavan qayınağacı kimi böyüdü. Kiçik çulmus silkinib qara milçəyə çevrildi, uçub gəldi alaçığın tünükündə oturdu... (16, s.159). Bu çulmusların qırmızı qanında qırmızı can da var. Kan – Tadi çulmusun başını boy-nundan ayırandan sonra çulmusun sümüklərinin Kürmöse çevrildiyi deyilir (16, s.177). Kürmöslər Erlikin diyarında yaşayan ruhlardır. Onları şamanlar köməyə çağırırlar (16, s.177). “Çaik Dünyanın dağılması” əfsanəsində deyilir ki, “Ülken ağacdan halqa düzəldib, ona dəridən üz çəkən insanı lənətlədi, onu şaman adlandırdı” (16, s.252). Alaş-Kam çulmuslardan gələn bəlanın qarşısını alan şamandır. Tolono çubuğu ilə çulmusları döyən zaman Kıs-Merqenə yalvaran çulmusların dediklərinə diqqət edək: “Qulun olarıq, atına baxarıq, yatağına təmizləyərək; qanımızı tökmə, qırmızı canımıza qıymayın!” (16, s.219). Bu mətndə də şamanla qadın başlanğıcından ayrılan ruhların əlaqəsi sezilir. Çulmusların ev işləri görməsi Al ruhlu varlıqların xüsusiyyətidir. Hal anası, Al arvadı ələ keçəndən sonra sahibinə yedi il xidmət edir. “Şaman söyləmələrində qamlara süd verən albıs mifoloji Ulu (Yer) Ananın simvolik obrazı sayılır. Çünki o, şaman folklorunda Ulu Ananın atributlarının daşıyıcısı kimi çıxış edir (3, s.37). B. Ögəl yazır ki, yer üzündə almıs-çulmuslarla baş edə biləcək yeganə güc, yeraltı ruhlarla mücadilə edə bilən şamanların gücüdür (15, s.462). Al qızlar və albastı şaman ruhları hesab edilir. Hətta Tuva şamanları öz çağırışlarında albısları xatırlayırlar (19, s.237). Holmberg Troşanskiyə istinad edərək yazır ki, Yakut söyləyicilərinə görə, ölümlər üzərində Arsan Duolay hökmranlıq edir və ona xidmət edən ruhlar kəndlərə gedir, xəstəliklər yayır, insanların canını alırlar. Bu ruhların adını Abasi deyərək qeyd edən Holmberg yalnız şamanların bu ruhları öz məkanlarına geri qaytarmaq qüdrətində olduğunu yazır. Özü də əvvəlcə onlara qanlı qurbanlar verilməlidir (14, s.486). Troşanskinin qeydlərində Yakutların iki cür abasilər olduğunu görürük. Yuxarıda yaşayan abasilər, yerin altında yaşayan abasilər. Guya yuxarıda yaşayan abasilərlə aşağıda yaşayan abasilər arasında fərq var. Yuxarıda yaşayanlar daha çox şər ruhlardır. Troşanski bu fikri belə izah edir ki, yakutlar üzü şimala doğru qalxdıqca onları soyuq iqlim qarşılayırdı. Buna görə də, yakutlara görə onlar yuxarıdakı abasilərin daha çox zərər verdiklərini düşünürdülər (22, s.60). Xan merqen dastanında (16, s.224) Torloo-Emeqen qarı var. Bu qarı şamandır. Qarının alaçığı 7 çayın qovuşağında yerləşir. Torloo qarının doqquz haça toxmaqlı mis qavalını yeddi gün ocaqda qurutdular. Torloo doqquz

haçalı orbo ilə mis qavalı əlinə aldı, yerə sığmayan manyakı əyninə geyindi; mis qavalla yelləndə yer-göy tərpənməyə başladı; yüz altay onun kürkündən asılan yüz zıncırovun səsinə əks səda verdi (16, s.225). Həmin bu səs bizə zahı qadının ciyərini aparmış Hal anasını gurultu salmaqla qorxutmaq mərasimini yada salır. Şaman da qavalına tez-tez vurmaqla ruhları uzaqlaşdırır; əgər hər hansı bir xəstəliyi müalicə edirsə, bu yolla şər ruhları qorxutmaqla onların apardıqları ruhu geri qaytarırlarmış. Həmçinin, dəmirçi də çəkici ilə dəmirə, ya da zindana tez-tez vurub səs salmaqla bədxah ruhları qorxutduqlarına inanıblar (6, s.120). Yakut atalar sözlərinə görə, şamanın qadını hörmətə, dəmirçinin qadını isə ibadətə layiqdir (8, s.512)

Qarı obrazının mifoloji kökü olan Hal anasının xüsusiyyətləri sanki şamanın üzərinə köçürülüb: Mifoloji qəhrəmanın dondan-dona girməsi, şəkil dəyişdirməsi şamanizmdən qaynaqlanır. Hətta Yaşar Çoruhlu araşdırmaları zamanı belə bir qənaətə gəlir ki, şamanların libaslarındakı çeşidli ünsürlərin və heyvan qalıqlarının olmasını şamanın əsrlik səfəri zamanı don dəyişdirmə qabiliyyətinə malik olmasına işarə edir (7, s.71). Səfər dedikdə, şamanın ölümlər dünyasına getməsi nəzərdə tutulur. M. Eliadeye görə şamanın ruhunun heç bir zərər görmədən bədənini tərk edib uzaqlara gedə bilməsi, yeraltına enə bilməsi və ya göyə çıxma bilməsi Şamanın sağaldıcı və ruh daşıyıcı funksiyası- ekstaz texnikasını bilməsi sayəsindədir (8, s.214). Dünyanın müxtəlif yerlərindəki şamanlar yeraltı səfərə mağara, quyu, çuxur, yerdəki hər hansı bir deşik, bulaq, ağac kötüyü və ya kökü kimi yerlərdən başlarlar. Məsələn, Altay şamanları ölümlər dünyasına gedərkən öncə meşələrdən, yüksək dağlardan, çöllərdən və quraq ərazilərdən keçər, daha sonra yeraltına gedən deşiyə çatar və bundan sonra ölümlər dünyasına gedər (7, s.69, 70). Buradakı deşik əfsanə və nağıllardakı mağaranı, quyunu xatırladır. Hansı ki, biz tez-tez həmin məkanlarda qarıları görürük. Erix Noymana görə Ulu Ananın taxtı, məskunlaşması və təcəssümü məhz dağda, mağarada, qayada baş tutur (21, s.299). Bu məkanlar haqqında ikinci fəsildə geniş məlumat vermişik.

Türk xalqlarında şaman vergisindən azad olmaq qadınların iştirakı ilə mümkündür. Altaylarda şamanı yerə yıxıb qadınları onun başının üstündən keçməyə məcbur edirlər, yalnız bu yolla şaman qabiliyyətini aldıklarını düşünlər (19, s.277).

Şaman qadınların Ulu Ana transformasiyaları ilə əlaqəsini “Fatma ananın əli”, “Umay Ananın” əli inanclarında görürük. Fatma ana inancı Şərqi Türkünstandakı müsəlman baxşılar baxşılığın Hz. Fatmadan qaldığına inanırlar. Ruhi Ərsoya görə burada qamlığın İslami forma aldığı görünür (9, s.69). Bir çox Türkünstan baxşılarının yuxularına gələn, onları qaval götürüb baxşılıq etməyə məcbur edən ağ saçlı qarı obrazı var. Görücü və hər şeyi də bilən həmin çal saçlı qarı qadınlara doğum zamanı himayəçilik göstərir (4, s.85). Bu qarı şamanın qüvvət və ilham aldığı əcdad ruhudur (4, s.123). Yuxarıda qadın şamanların əsas funksiyalarından biri olaraq sonsuz qadınlara övlad istəmə funk-

siyasını qeyd etdik. Qarı obrazının mifoloji genezisindən bəhs edərkən haqqında danışdığımız Umay, qara çarşablı qadın bizə həmin şaman qadını xatırladır.

Qarılar şaman kimi yağış yağdırma, külək əsdirmə mərasimlərində yer alırlar. Tarixdə də bununla bağlı faktlara rast gəlinir. Rəşidəddin xəbər verir ki, Çingizxana qarşı döyüşlərdə Çjamuxa qəbiləsi nayman sehrbazlarından istifadə edirlərmiş. Qasırga törədən sehrbazlar onun təsirini səhv ölçdüklərindən qasırga Çjamuxalara qarşı çevrilib. Bu da Çingiz xanın qələbəsini şərtləndirən amillərdən olmuşdur (16, s.84). Biçurin də Yuebani sehrbazlarının jujanlara qarşı qar burulğanı çağıraraq döyüşçülərin donmasına səbəb olduqlarını yazırdı (18, s.84). Burada qarı şaman deyil, sehrbaz kimi qeyd olunur. Lakin şamanların sehrbaz cadugər kimi çağırılması ilə bağlı fikirlər də az deyil. Hətta V. Bogoraz, D. Banzarovun təsnifatında falçı şamanlar, cadugər funksiyasını yerinə yetirən şamanlar var (1, s.140). Füzuli Bayat isə, əfsanə və inanışlara istinad edərək yazır ki, şamanlar cadugər, falçıları sevməzlərmiş. Lakin sehrbaz şamanların olduğu da istisna deyil. Sehrbaz şamanlara aptaah oyun və ya aptaah udaqan deyirlər (1, s.169). Yaşar Kalafat türk qadın qamların İslam dini ilə bağlı olaraq qadın övliyalara transformasiya olunduğunu, cadugər, sehrbaz qadınların falçı, baxıcı, həkim qadınların yerini ocaqlılara təhvil verdiyini yazır (11, s.79).

Bəzi Altay boylarının inancına görə qadın şamanlar murdar hesab edildikləri üçün Ülgen və işıqlı ruhlara qamlıq edə bilməzlər. Bu isə şamanlığın kişilərə keçməsiylə qadın şamanların göy ruhlarına qamlıq etməyi qadağa edir və onların vəzifə sahələrini Erlik və Yer-Su ruhlarıyla məhdudlaşdırdığını təsdiq edir (1, s.120-121). Hətta etnoqraf V. P Dyakonova yazır ki, Altay xalqlarında ruh panteonu qam-şamanlardan daha əhəmiyyətli hesab edilir (20, s.273). Eliade isə qadın şamanları "qara şaman" adlandırır. Səbəb isə qadın şamanların heç vaxt göyə səfər edə bilməmələridir (8, s.222). Qadın şamanların yeraltına səfər etməsi uroboros prosesidir. Yəni qadın şamanın yeraltına səfəri onun başlanğıcına-yarandığına, Ulu anaya dönməyidir. Ulu ana hər kəs üzərində hökmranlıq edən Yer ana- Həyat anasıdır. Ondan yaranan və doğulan ona da qayıdır (21, 116).

Folklor mətnlərində olan qarı obrazı yeraltı dünyasının sahibidir. Qarı obrazına yeraltı dünyası ilə bağlı məkanlarda rast gəlinir və o, funksiyasına görə digərlərindən fərqlənir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, doğulma, yaranma, dirçəliş olan yerdə qarının şaman funksiyası meydana çıxır. Folklor mətnləri üzərində apardığımız araşdırmalara əsasən inanclardakı şamanların funksiyası folklor mətnlərindəki qarı obrazının üzərinə transformasiya olunmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Bayat F. Ana hatları ilə türk şamanlığı, İstanbul, Ötüken, 2006, 309s.

2. Bayat F. Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Şamanlar, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Volume: 3 Issue: 13 Year: 2010 s. 44-51.
3. Bəydili C. (Məmmədov). Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
4. Bəydili C. (Məmmədov). Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya (monoqrafiya). Bakı: Mütərcim, 2007 272 s.
5. Campbell J. Yaradıcı Mitoloji. Tanrının Maskelleri (Çeviren: Kudret Emiroğlu). Ankara: İmge Kitabevi, 1994, 719 s.
6. Çeribaş M. Türklerde demirciler ve şamanlar/Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi , Sayı:42, Sayfalar:113-121, 2007
7. Çoruhlu Y. Türk mitolojisinin anahatları, Kabalcı yayinevi.2002,
8. Eliade M. Şamanizm. (Çev: İsmet Birkan) Ankara: İmge Kitabevi, 1999, 560 s.
9. Ersoy. R Kadın Kamlar'dan Göçerevli Türkmenler'de 'Ebelik' Kurumu'na Dönüşüm", Türkbilig Türkoloji Araştırmaları, 2007, Bahar, S. 13, s. 60-71.
10. Hassan Ü. Eski Türk toplumu üzerine incelemeler, Kaynak Yayınları, 1985, 367 s.
11. Kalafat Y. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançları İzleri. AKM Yayınları, Ankara, 1999, 218 s.
12. Kaya M. Şamanist Türk Mitolojisinin Erzurum Efsaneleri'ndeki İzleri.//Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Üzerine Araştırmalar Nejat Diyarbekirli'ya Armağan, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2006, s. 563-572.
13. Kasımova F. Türk mitolojik metinlerinde, ilk inançlarda kadın(Şaman, Ecdad, Demiurg gibi). Geçmişten ve Günümüze Şehir ve Kadın. cilt I, Samsun, Kültür yayınları №16, 2016, 752 s., s.81-88
14. The Mythology of All Races, IN THIRTEEN VOLUMES. Finno-Ugric, Siberian by U. Harva.Holmberg, 4.volume, New York: Cooper Square Publishers INC, 1964, 713 p.
15. Ögəl B. Türk mifologiyası. I cild. (Tərcümə edən: Ramiz Əskər). Bakı: MBM, 2006, 626 s.
16. Türk xalqları folkloru. IV kitab, Altay dastanları və əfsanələri, Bakı: Elm və təhsil, 2016, 312 s.
17. Yorukan Y.Z. Muslumanlıktan evvel turk dinleri. Şamanizm. Ankara: Yol yayınları, 2005, 221 s.
18. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Товарищество «Клышников – Комаров и К» 1993, 526 с.
19. Дыренкова Н.П. Тюрки Саяно-Алтая. Статьи и этнографические материалы. — СПб.: МАЭ РАН, 2012. — 408 с.
20. Дьяконова В.П. Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. Л.: Наука, 1976, с. 268-291.

21. Нойман Э. Великая Мать /Глубинная психология и психоанализ (Перевод И. Ерзина) М.: «Добросвет», «Издательство”КДУ“», 2014, 410 с.
22. Троцанский В. Ф. (1902). «Эволюция черной веры (шаманства) у якутов». Казань.
Elektron mənbə
23. <https://muharremkayamsgsu.tr.gg/T.ue.rk-Mitolojisinde-Anne.htm>